

(2) Kvinnor och lönearbete omkring år 1900

Enligt fransk lag har hustrun inte längre skyldighet att lyda sin man och kvinnan har fått rösträtt. Men dessa medborgerliga rättigheter är abstrakta tills kvinnan blivit ekonomiskt oberoende.

Simone de Beauvoir, 1949

Den utvidgning av vanliga mäns verksamhets- och utbildningsmöjligheter som 1800-talet innebar, blev inte okomplicerat utsträckt till kvinnor. Tvärtom framstår detta i många forskares resultat som ett århundrade då kvinnors villkor i förhållande till mäns försämrades. Det pågick en ständig diskurs, det vill säga ett mer eller mindre offentligt samtal, om hur *olika* kvinnor och män var och varför kvinnor borde leva mer skyddat än män. Parallellt innebar industrialismens genombrott i land efter land att många kvinnor på ett ditills okänt och brutalt sätt kom att exploateras i tungt arbete inom industrier och som tjänstefolk. Kvinnor blev i ökande grad hänvisade till att försörja sig själva, vilket gav frihetsmöjligheter och ansvar.¹ Industrialiseringen innebar två motsatta tendenser för kvinnor. Ökningen av lönearbetet gav många kvinnor underordnade och dåligt betalda arbeten medan den för ett fåtal innebar utbildning, bättre arbeten och till och med yrkesarbeten jämsides med män under slutet av seklet. Några kvinnor lyckades utmana den förhärskande underordningen i arbetslivet genom att bli självförsörjande och uppnå ett ekonomiskt oberoende.

I Storbritannien – och i Belgien – hade industrialiseringen börjat tidigare än i andra länder. På den europeiska kontinenten kom den igång på allvar efter att järnvägarna bildat ett nät över kontinenten. Vid 1870-talets mitt var en process i full gång som drog människor från landsbygden till arbeten i växande städer och industrier. De sjudande städerna sågs både som skamfläckar,

1. Bl a Pinchbeck (1930) 1969: Introduction; Kessler-Harris 1981; Hausen 1981; Davidoff & Hall 1987; Roberts 1988; Riley 1988; Clark (1919) 1992; Davidoff et al. 1999; Nilsson 2003.

där otukt, kriminalitet och mänsklig girighet kunde nå sina högsta höjder, och som platser för framsteg, nya identiter, goda anställningar och lyckade affärer.² Staden gav möjlighet till sociala förändringar; den strävsamme kunde bli rik, den rike gå bankrutt, den otursamme gå under, den flitige kanske lyckas. Kvinnor var ivriga att pröva omvandlingens öppningar. För kvinnor liksom för män var staden möjligheten och förbannelsen; den kunde i bästa fall ge ekonomisk självständighet, i sämsta fall total förnedring, genom den kommersialisering i stor skala som skedde i storstäderna. Många kvinnor levde ensamma i städerna, fler än på landsbygden.

Urbaniseringen omskapade försörjningsmönster och familjebildning. Hemmens funktion förändrades. För överlevnad under de nya omständigheterna behövde både män och kvinnor pengar. Var och en blev beroende av lönearbete i någon form, direkt eller genom någon mellanhand. Vad som i denna utveckling skulle bedömas som negativt var föremål för en debatt, som ofta handlade om kvinnans roll i familjen.³ Kvinnors ökade deltagande i lönearbete i eller utanför hemmet sågs av många som ett problem. Det var en ideologisk tolkning av situationen som kom att färga de lösningar debattörer kunde tänka sig.

Genuskris, arbetsmarknad och familj

En förändringsvåg rullade över den europeiska kontinenten. Det mesta kunde ifrågasättas. Människor krävde på ett allt påtagligare sätt delaktighet i hur länder blev organiserade och styrda. Demokratiseringsprocessen har det kallats i efterskott. Oro, strejker, debatter om släktets undergång genom degenerering paradades med en hektisk framtids- och framstegstro. Perioden var laddad av motsättningar när arbetsmarknaden förändrades och nationer sakta demokratiserades.

Några forskare har talat om en genuskris, andra om maskulinitetens kris.⁴ Genuskrisen accentuerades när lönearbetet blev en allt vanligare försörjningsform. Här stod mäns och kvinnors arbetstillfällen och avlöningsnivå i fokus. Den krisen snarast stärktes av den ekonomiska expansion som började

2. Tex Walkowitz 1992; Kalifa 1995; Svanström 2000.

3. Tex Hausen 1981.

4. "genuskris" Smith-Rosenberg 1986b; Mauge 1987; Le Rider 1990 (1993).

i mitten av 1890-talet. Då tilläts kvinnor allt oftare ta sig in på nya arbetsområden.

Synen på kvinnan och hennes roll i familjen påverkades inte bara av den ekonomiska konjunkturen utan också av kulturella förändringar. 1880- och 90-talen kan beskrivas som radikala och motsägelsefyllda årtionden, under vilka olika former av opposition kom till uttryck. Kvinnofrågan omfattade stora områden av denna allmänna radikalism och var ofta diskuterad. Konventionen om förbud för kvinnor att arbeta nattetid blev ett inslag i tidens försök att komma till rätta med samhällsförändringen på gott och ont. Nattarbetsfrågan kom att snudda vid de flesta av tidens heta diskussionspunkter. Skulle de lösas med statlig och internationell reglering? Vad betydde de ökade kraven på jämlikhet och medborgarskap för kvinnor? Skulle samhällets struktur förstöras helt om kvinnor arbetade utanför hemmet?

Kvinnofrågan märktes inom litteratur och konst, liksom inom politik och vetenskap.⁵ Emellanåt tog ståndpunkterna sig rent misogynna former, i vilka kvinnan sågs som mannens absoluta motsats och mannen uppgavs äga alla goda karaktärsdrag. I en sådan syn övergavs den mer positiva syn på män och kvinnor som komplementära, som varit basen för en förståelse av genusrelationen från romantiken i början av seklet.⁶ Ett extremt exempel på en negativ kvinnobild gav Otto Weininger i sin inflytelserika bok om kön och karaktär, *Geschlecht und Charakter. Eine prinzipielle Untersuchung* (1903). Han kopplade sin radikala misogyni och antifeminism till en lika virulent antisemitism. Judarna och kvinnorna var De Andra.⁷ Weininger påverkade författare som August Strindberg och Franz Kafka och hans bok blev en bestseller i början av 1900-talet. Men det var inte bara utpräglade ideologer som hade synpunkter på kvinnans plats i samhället.

Socialdarwinismen, den nya naturvetenskapen, utövade ett starkt inflytande. Den förknippades med samhälleliga framsteg och blev ett vinnande koncept för hur man skulle tolka förändringar i samhället – och därmed även förhållandet mellan kvinnor och män. Många av de framstående darwinisterna, inklusive Charles Darwin själv, var tveksamma till kvinnoemancipationen även om de inte var allmänt kvinnofientliga. De såg med skepsis på kvinnor

5. T ex Jordanova 1989; Showalter 1992; *Fadershuset. 1800-talet* 1993:328–569.

6. Hausen 1981.

7. Weininger (1903) 1905. Se även Le Rider 1982.

som ville delta i politik och lönearbete, vilket de ansåg vara mäns samhällsplikter. Påverkad av socialdarwinismen utvecklade den moderna läkarvetenskapen en tendens att se kvinnor som ”sjukliga”. Deras normala menstruationscykel blev ett medicinskt problem liksom barnafödandet. De flesta sjukdomar som drabbade kvinnor ansågs ha sitt upphov i deras kvinnliga organ och kroppar. Den neurologiska medicinen på 1890-talet såg kvinnors sjukdomar som förknippade med deras speciella hjärnor och psyke. Medicinsk forskning menade att kvinnor i högre grad än män styrdes av sina kroppar, att de var svagare än män och att de därför av naturen var lämpade för andra sysselsättningar och arbetsuppgifter än män. När intresset för psyket utvecklades av Sigmund Freud och Carl Gustav Jung blev ”kvinnligheten” utsatt för ännu en normativ ram av förståelse, som gick ut på att fastställa skillnaderna mellan kvinnor och män⁸ – vilka inte heller av dessa skäl borde syssla med samma uppgifter i samhället.

Den svenska kulturpersonligheten och socialdarwinisten Ellen Key anklagade kvinnorörelsen för att uppmuntra till ett ”missbruk av kvinnokraft” när den arbetade för att manliga verksamhetsområden skulle öppnas för kvinnor. I två föredrag i slutet av 1890-talet, som blev häftigt diskuterade, hävdade hon att det fanns ”naturliga arbetsområden för kvinnor”. Kvinnor borde inte tävla med män på något område, på grund av de biologiska skillnaderna mellan dem, var Keys huvudtes. Kvinnor var skapade för att inta underordnade positioner, medan män var kreativa och hade ledarskapskvaliteter. Key ansåg det farligt om kvinnor inte bejakade och utvecklade sin ”moderlighet”. Då skulle samhällets harmoniska balans skadas. Det var många som med henne oroade sig över hur barnen och familjen skulle klara sig utan en mor som stannade i hemmet. Det handlade oftast om oro över att den gifta kvinnan inte längre skulle ha tid och lust att uppfylla sina familjeplikter, om hon tog arbete utanför familjen, av tvång eller frivilligt.⁹

Familjesynen hotades också från ett annat håll. Äktenskapet, och kärleken inom det, var ett hett diskuterat ämne vid sidan om villkoren på arbetsmarknaden. Radikala kvinnor menade att kärlek, inte ekonomiska överväganden, borde vara grunden för äktenskap. Kärleken borde befrias från de hårda band

8. Johannisson 1994:33ff.

9. Key 1896; Manns 1997:115ff; Melander 1994, 2001; Lagergren 1999:61–89.

som hade lagts på den genom traditioner, fördomar och äktenskapslagstiftning och bli en förening mellan människor som respekterade varandra. Skilsmässor borde bli tillåtna; fria förbindelser och barn födda utom äktenskapet borde accepteras. Dessa idéer var inte vanliga men de tog plats i offentliga debatter och kunde verka skrämmande. Det är inte konstigt att det verkade som om familjen i den borgerliga medelklassens idealform upplevdes som hotad.¹⁰

Ett annat hot ansågs komma från den ökande prostitutionen, som invandringen till städerna medförde. Många unga kvinnor och män kom ensam till staden. Följden blev en minskad social kontroll över sexuella kontakter utanför äktenskapet. En marknad för sexuella tjänster uppstod, vilken ska ses i samband med låga kvinnolöner och en syn på kvinnor från arbetarklassen som sexuellt tillgängliga för medelklassens män. Slutet av 1800-talet såg en kraftig tillväxt av en kommersiell marknad för att tillfredsställa mäns drifter. Det skapades skilda moraliska måttstockar för män och kvinnor, som gick långt utöver vad som varit vanligt tidigare. Och det uppstod skillnader mellan lättfärdiga och familjeanknutna kvinnor. Prostitutionen och dess polisiära reglementering klagade på vilket kön som hade pengar att köpa sexualitet för och vilket kön som måste sälja sig för att få kontanter, det vill säga hur olika samhällets resurser var fördelade. Kontrollen av så kallade prostituerade blev en utmaning för engagerade kvinnor, som levde under bättre villkor. Prostitutionen kunde uppfattas som en förolämpning mot varje kvinna. Josephine Butler skrev i *The Constitution Violated* 1871 att reglementeringen upphävde varje kvinnas samhälleliga rättigheter och gjorde kvinnor till livegna eller slavar, som kunde behandlas utanför vanliga rättsregler. De kunde tvångsintars, läkare fick undersöka dem för eventuella könssjukdomar och de kunde registreras som prostituerade utifrån vaga misstankar. Butler och hennes anhängare accepterade inte att det skulle gå att göra en klar definition av ”en prostituerad”.¹¹ Hela denna könsmarknad påverkade synen på kvinnors lönearbete och de risker kvinnorna ansågs löpa utanför hemmet.

I Norden rasade den så kallade sedlighetsdebatten, som handlade om sexualmoralen. Skulle en fri samlevnad med byte av sexualpartner accepteras

10. Text Davidoff et al. 1999.

11. Svanström 2000.

före äktenskapet? Eller borde alla leva upp till den moraliska norm som kvinnor lytt under tidigare, en norm som bara tillät sexualitet mellan man och kvinna inom ett av kyrkan välsignat äktenskap? Kvinnor ansågs lätt ”göra fel” inom ett system med strikta normer och förordningar kring prostitution, vilket kringsskar kvinnors men inte mäns sexuella frihet. Det vill säga: män hade sexuell frihet så länge som de höll sig inom den heterosexuella sfären. Homosexualitet för män blev i vissa länder förbjudet och bestraffades med fängelse under slutet av det sekel, som formade nya strikta regler för mäns och kvinnors sanna manlighet och kvinnlighet.

Familjen var den institution som skulle utgöra skyddet mot den normupplösning som syntes gripa omkring sig. De flesta ansåg att äktenskapet var av Gud instiftat. Mannen borde vara familjens överhuvud med rätt att bestämma över familjens medlemmar, men den rätten uppluckrades långsamt. Gifta män hade enligt såväl sedvana som lagstiftning inte behövt vara trogna sina hustrur medan det motsatta gällt för kvinnor. Omkring det gamla sekelskiftet ifrågasattes sådana normer. Kvinnor hade en del att vinna på normupplösningen men också en del att förlora.

När en kvinna ingick äktenskap gav hon upp sin rätt till sexuell autonomi och måste underordna sig mannens önsknings. Hon blev omyndig för alltid medan ogifta kvinnor, på olika villkor, hade möjlighet till större självständighet. När äktenskapet i borgarklassen inte längre betydde gemensamt arbete för familjens försörjning, vad betydde det då? Kritiska kvinnor, som engelskan Cicely Hamilton, betonade att det hade blivit en ren försörjningsinrättning. Hamilton jämförde gifta kvinnor med prostituerade: de sålde sin sexualitet mot försörjning. Äktenskapet blev kvinnornas ”yrke”. *Marriage as a Trade* kallade Hamilton sin bok som kom ut 1909. Och hon var inte ensam om denna analys även om den bara gjordes av radikala kvinnor. För att slippa denna underordning i äktenskapet fann kvinnor ökade möjligheter till egen försörjning genom lönearbete, även om sådant var omgärdat av hinder och faror.

En mörk sida av äktenskapsnormen var rättslösheten för ensamstående mödrar. Den var kopplad till ett socialt utanförskap i en tid då barnafödande utanför äktenskapet ökade. I England hade kravet att män skulle betala för sina utomäktenskapliga barn upphört under andra delen av 1800-talet. I Frankrike var utomäktenskapliga förbindelser inget problem för män. Där

fanns sedan 1804 en lag som förbjöd att fadern till ett utomäktenskapligt barn krävdes på underhåll. Det var förbjudet att ens tala om namnet på barnets far. Fadern tillförsäkrades en anonymitet, som skulle värna hans lagliga familj. Eftersom familjen sågs som samhällets grundsten, måste den och den lagliga avkomman enligt denna logik skyddas genom att den äkte mannens sexuella snedsteg doldes. Rätten att "finna fadern" stod högt på de franska feminister-nas kravlista i slutet av 1800-talet.

Under seklets sista årtionden blev skilsmässor möjliggjorda. Det skedde en liten förbättring för kvinnors sexuella integritet när äktenskap kunde upplösas, arvsrättigheter förändrades, barnafödandet blev säkrare och reglementeringen av prostitutionen avvecklades i många länder. Under denna omvandling av samhällsstrukturer och attityder framträdde allt fler grupper av kvinnor i offentligheten med sina krav. Ett viktigt sådant var ekonomisk självständighet, rätt till eget arbete och egna pengar. Sådana krav uppfattades som brott mot kvinnlighetens blygsamhet.

Ett nattarbetsförbud för kvinnor blev en av lösningarna på en konflikt som samhällslivets stora förändringar provocerade fram. Kravet på ett sådant förbud ska ses i ljuset av den stora rädsla för förändringar i relationen mellan könen, som "kvinnofrågan" framkallade. Nattarbetsförbudet kan betraktas som en kompromiss mellan att helt förbjuda gifta kvinnor att lönearbeta – åtminstone utanför hemmet – och kraven som restes på en lika behandling av kvinnor och män på arbetsmarknaden. Den internationella konventionen blev en kompromiss som utformades av män. Det är uppenbart att många kvinnor ändå entusiastiskt försvarade den särbehandling de erbjöds av lagstiftarna. De kunde acceptera en ny lag som behandlade kvinnor och män olika, för att de uppfattade den som varande till fördel för kvinnor. Men många inom den internationella kvinnorörelsen ifrågasatte under perioden ihärdigt och på principiella grunder det kloka i att introducera *nya* lagar som behandlade kvinnor annorlunda än män, när deras strävan var att få tillåtelse till mer och mer av det män hade rätt till. Nattarbetsförbudet blev en av den nya kvinnooffentlighetens principiella frågor, som knöts till de radikalas krav på en jämlikhet inför lagen.

Organisering för förändring

De strukturella och materiella förändringarna parade med en ideologisk tendens mot ökad jämlikhet i samhället – demokratiseringen – var krafter som verkade för en förbättrad ställning för kvinnor i förhållande till män. Att formulera tydliga krav och framföra dem offentligt blev i den processen viktigt. Paradoxalt nog kom en fördjupning av genusarbetsdelningen att gå parallellt med att utbildningar och yrken öppnades för kvinnor och allt fler av dem lönearbetade. En ökad jämlikhet mellan kvinnor och män kunde ha blivit möjlig när nya arbetsprocesser infördes, kvinnor gick ut i lönearbete och många av dem ställde krav på att delta i arbete och politik på samma villkor som män. Den jämlikheten uppnåddes inte. Hindren låg i en nykonstruktion av genusarbetsdelningen, som byggde på en gammal och förnyad uppfattning om att kvinnor borde vara underordnade män.

Under årtiondena omkring sekelskiftet 1900 var en bred och brokig demokratiörelse i verksamhet. Fackföreningar, kooperativ, politiska partier, kvinnoorganisationer, yrkessammanslutningar, nykterhetsorganisationer, universitetsföreningar och allehanda reformivrare hörde till dem som tog sig rätten att delta i den offentliga debatten genom att dela ut flygblad och arrangera offentliga möten, föredrag och manifestationer. Agitatorer av olika schatteringar företog föreläsningsturnéer. Tidningar och tidskrifter grundades; broschyrer, pamfletter och tryckta föredrag spreds. Nya organisationer såg dagens ljus. I den ideologiska striden inför det nya samhället uppstod motsättningar; traditionalister ställdes mot modernare höger- och vänsterlösningar.

”Revolution”, ”radikal” och ”frihet” blev populära slagord när det blev uppenbart att klyftorna mellan folk och bättre folk ökade samtidigt som förväntningar på ett bättre liv väcktes och ibland kunde förverkligas. Många inom medelklassen kände sig manade att ta ansvar för de mindre bemedlades välfärd men utmanades av dessas allt högljuddare krav. Diskussionerna var legio om hur den så kallade sociala frågan skulle lösas. ”Kvinnofrågan” kom att förknippas med ”den sociala frågan” och med ”arbetarfrågan”. Alla tre sågs som problemområden. Om och hur dessa tre frågor hängde ihop praktiskt och teoretiskt ventilerades i många debatter. Så kallade kvinno- och arbetarfrågor kom ideologiskt och praktiskt att korsas och konfronteras. Konfronta-

tionerna orsakade problem både för kvinnorörelsen och för arbetarrörelsen.

Kvinnor organiserade sig kring sina krav precis som manliga arbetare gjorde det. De tillhörde båda underordnade grupper på arbetsmarknaden men deras intressen sammanföll bara delvis. Deras respektive kamp för bättre villkor förblev trots detta beroende av varandra. Alla kvinnor hade det gemensamt, att deras tillträde till arbetsmarknaden genomgående var sämre än för män inom samma klass. En kvinna hade alltid sämre möjlighet att försörja sig som ensamstående än sin bror. Arbetarklasskvinnor hade ofta en bristfällig skolgång och sällan en yrkesutbildning. De var ändå ofta lönearbetare, åtminstone under perioder av sitt liv. Bättre utbildning hade däremot en del män ur arbetarklassen och utifrån yrkespositioner kunde de organisera sig i fackföreningar. Under 1800-talets slut släpptes borgerliga kvinnor långsamt in på högre utbildningar men fortfarande var restriktionerna många omkring deras yrkesutövning, både lagligen och av tradition. Familje- och äktenskapslagstiftningen skapade ännu olika villkor för kvinnor och män.

Motståndet mot kvinnors emancipation var alltså omfattande. Det hade både en strukturellt materiell sida och en ideologisk. Reproduktionen av nya människor – barnafödandet, uppfostran av barnen – hade ingen given plats i den nya fabriksbaserade arbetsdelningen som förlade alltmer av lönearbetet utanför hemmen. Barnen, särskilt de minsta, blev ”över” om alla vuxna lämnade hemmet, trots att obligatoriska skolor inrättades för de något äldre. Motståndet mot att kvinnor lämnade sina hem för ett lönearbete, fann sina argument särskilt i den ideologi som betonade vikten av familjen – sådan den etablerats inom borgerskapet under 1800-talet – som samhällets viktigaste hörnsten. Dess hierarkiska struktur med en familjefader och dennes underordnade hustru sågs som grunden för ett väl fungerande samhälle. Kvinnors önskan om en jämlik ställning med män i arbetslivet och hemmet kunde uppfattas som ett hot mot mäns förgivettagna och i många lagar stadfästa position som det privilegierade könet. Oenigheterna om kvinnors ställning som lönearbetare kan formuleras som en fråga om huruvida kvinnors ekonomiska medborgarskap skulle få bli detsamma som mäns.¹²

12. T ex Hausen 1981; Kessler-Harris 1996 & 2001. Se vidare avsnittet om ekonomiskt medborgarskap i Appendix I.

Internationalisering

En internationalisering, som drivits längst av multinationella företag, har i över hundrafemtio år präglat det moderna projektet. När alla delar av världen kan nås med kommunikationer framstår samarbete som självklart, parallellt med att en maktkamp mellan delar av världen har kunnat iscensättas. En maktmätning som blir till en akut kris kan antingen lösas med krig eller annan form av våld, hot eller övermakt – eller genom kompromisser, medling och lagstiftning. Mellan stater har fredliga lösningar allt oftare skett inom ramen för internationellt erkända regelsystem och konventioner. En ökad formalisering av ett internationellt samarbete har kraftigt utvecklats under 1900-talet. Men den hade börjat redan under andra delen av 1800-talet. I slutet av det seklet tog bland annat en internationalisering av arbetsrätten sin början.

Internationaliseringen skedde inte enbart inom näringsliv och mellan stater. Parallellt skedde en internationalisering ”underifrån”. Arbetarrörelsen började tidigt samla sig internationellt, formellt i den så kallade Första socialistiska internationalen 1864–1872. Själva orden ”internationell” och ”internationalism” hör till 1800-talet, och användes tidigast i franskan. ”Internationalen” var länge förknippad med just socialismens transnationella organisering och dess kampsång.¹³ Den Andra socialistiska internationalens kongresser, med start 1889, blev långsiktigt viktiga. Men även kvinnor organiserade sig effektivt internationellt, något som fått mindre uppmärksamhet än arbetarorganiseringen. En början var sammankallandet av internationella kongresser för kvinnor. Den första hölls 1878 i Paris. Dessa kvinnokongresser var även de en organisering underifrån – eller kanske ordet utifrån passar bättre eftersom många av de tidiga kvinnoaktivisterna kom från borgerliga miljöer.

Industrialiseringen och imperialismen/kolonialismen under 1800-talet gav styrka åt både negativa och positiva internationaliseringstendenser. Internationella kongresser och världsutställningar var ett av många uttryck för den internationalisering som tilltog under andra hälften av 1800-talet för att fortsätta under 1900-talet. Idag benämns tendensen ”globalisering”. Stater, företag och ideella organisationer deltog. Nationalismen, som kan ses som

13. Holthoorn & van der Linden 1988; *Le Petit Robert* 1990; *Nationalencyklopedins ordbok* 1996.

internationalismens andra sida, tillväxte parallellt. Det är viktigt att se nationalism och internationalism som sammanvävda delar av samma utveckling och ideologiska sätt att förstå världen.¹⁴

Till konstruktionen av en fredlig internationalism hörde påkostade världsutställningar. Dit hörde även internationella kongresser, som ofta kom att hållas inom ramen för en världsutställning.¹⁵ Vid åtskilliga sådana kongresser skulle ett nattarbetsförbud komma upp till diskussion. Den första världsutställningen hade hållits i London år 1851. Utställningarna blev vanligare från 1880-talet och framåt. Den äldre kolonialmakten Storbritannien minskade sitt engagemang medan Frankrike och Förenta Staterna blev framträdande organisatörer. Fram till första världskriget hölls mellan 18 och 32 världsutställningar under en tidsrymd av 65 år.¹⁶ Ingen av de världsutställningar som senare arrangerades under 1900-talet har kunnat tävla med Parisexpositionen av år 1900. Med sina storartade arrangemang och 50 miljoner besökare utgjorde den kulmen på fenomenet. Världsutställningarna gav uttryck för och var medskapande i de moderna nationernas självförståelse. Västerlandets mission i världen och de enskilda industrinationernas prestationer inrymdes i dessa framstegsprojekt. De största industriländerna tävlade sinsemellan om att arrangera världsutställningar. Staden Paris blev ofta scenen.¹⁷

Utställningarna skulle förena nöje med nytta. Nya kommunikationer stod gärna i centrum. På utställningarna kunde man tidigt prova telegraf, bilar, luftskepp, rullande trottoarer, telefon och film för att nämna några av de mest spektakulära attraktionerna. Men det var underhållning som drog åskådarmassor. Den stora publiken ville roa sig medan arrangörer och utställare ville informera, utbilda och göra nya produkter kända.¹⁸

14. Girardet (1966) 1983; Gellner (1983) 1997; Hobsbawm 1990; Rupp 1994, 1997.

15. *Mil neuf cent* 1989; Rasmussen 1992.

16. Den faktaspäckade och även i övrigt givande studien om världsutställningar presenterar en "Liste sélective des expositions internationales et universelles", samt framställer svårigheterna med att bestämma vilka utställningar som ska kallas internationella/universella, Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992:9ff, Annex A:238; Inte heller en översiktligare framställning vill ta ställning till vilka utställningar som bör räknas som internationella (sv "världsutställningar"). Den ger istället en extensiv lista, "Chronologie des expositions industrielles et internationales de 1755 à 1915", Aimone & Olmo 1993. Se även Rasmussen 1992; Allwood 1977.

17. *La Grande Revue de l'Exposition* 1900:40ff, 76ff, 144; Cornell 1952; Ory 1982 & 1989; Greenhalgh 1988:14f, 47; Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992:58, 112, 121 & Annex A:238; Aimone & Olmo 1993; Ekström 1994.

18. Duquesne 1991:15f; Originalmaterialet från och litteraturen om världsutställningar är enormt.

Internationella kongresser blev en del av världsutställningarna vid slutet av 1800-talet. Men företeelsen att samla till internationella kongresser var redan etablerad som fenomen utanför utställningarna. Kongresser var ett av medlen för att skapa den nya internationalismen. Socialisterna hade gjort sitt första försök redan på 1860-talet, och kom tillbaka med den Andra socialistiska internationalen i Paris 1889. Kvinnorörelsens kongresser markerade dess gränsöverskridande krav på emancipation. Paris var platsen för den allra första internationella kvinnokongressen i världen år 1878. Båda dessa kongresser hade valt utställningssomrar för att lansera sig men ingendera hölls inom världsutställningen. Internationella kongresser blev fora för ”intellektuella utbyten” med stor betydelse i en tid, då det muntliga föredraget och diskussion i grupper ännu stod centralt i utbildning och opinionsbildning.¹⁹

Internationella kongresser utvecklades under slutet av 1800-talet i en symbios med världsutställningarna. De kunde vara officiella eller hållas utanför utställningen under samma säsong. De internationella kongressernas ambitioner som opinionsbildare hade konkurrens av den växande dagspressen, som levde i dialog med och profiterade på annan opinionsbildning precis som idag. Dagliga tidningar fick, liksom kongresserna, sitt stora genombrott på 1880-talet, när läskunnigheten i Europa var mer allmänt spridd.²⁰

Officiella kongresser i samverkan med världsutställningar blev betydelsefulla till exempel i Paris 1878, 1889 och 1900 och i Chicago 1893. Tidningarna rapporterade från kongresserna och gjorde dem kända. Paul Greenhalgh, konsthistoriker som studerat världsutställningar, värderar dem högt som opinionsbildare: ”[...] konferenserna var undanskymda på utställningarna men ändå något av det mest inflytelserika som hände där.” Deras växande antal säger något om deras betydelse. Under åren 1880–84 arrangerades vid världsutställningar 148 kongresser. Antalet nästan fördubblades under nästa femårsperiod och var uppe i 602 kongresser under femårsperioden 1900–1904.²¹ Då

Ekström 1991, 1994; Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992; Bennett et al. 1994:3ff, 45ff, 53ff; Smeds 1996 om Finland på utställningarna.

19. *Congrès international du droit des femmes, ouvert à Paris, le 25 Juillet 1878, clos le 9 Août suivant. Actes. Compte-rendu des séances plénières*. 3me livraison. Paris: Auguste Ghio, u å, hädanefter = Paris 1878; Goldberg Moses 1984:209; ”Les congrès, lieux de l'échange intellectuel 1850–1914”, *Mil neuf cent. Revue d'histoire intellectuelle* 7, 1989.

20. Dzeh-Djen 1934; Wolgensinger 1989.

21. Baldwin 1907; ”[...] conferences were among the least noticeable but most influential of elements at exhibitions.” Greenhalgh 1988:21; *Mil neuf cent. Revue d'histoire intellectuelle* 7, 1989;

är inte alla de kongresser som ordnades fristående men i nära anslutning till världsutställningarna medräknade och inte heller de som ordnades vid helt andra tillfällen.

Kongresser vid världsutställningar hölls avsidet med ett begränsat deltagarantal. Allvarliga diskussioner kunde föras bortom den nöjeslystna massans vimmel. Kongresserna kunde vara kulturella, vetenskapliga, politiska eller bara allmänt angelägna. En kongress varade vanligen fyra till fem dagar. Vitt skilda ämnen diskuterades, som alpinism, bibliotekskunskap, elektricitet, billiga bostäder, navigation, musik, populära traditioner, teknikerutbildning och homeopati. Där diskuterades även arbetsrättsliga frågor och kvinnofrågor.²²

Makt och genusarbetsdelning

I Europa under decennierna omkring 1900 var det långt ifrån enbart parlament, lagar, politik och politiker som hade makt. Kungahuset hade ännu stor makt över politiken. Det fanns andra centra av eliter från vilka betydande makt utgick. Den ekonomiska makten var stor; den växte och förändrades strukturellt under denna period, då nationella och internationella storbolag skapades och växte till. Den administrativa makten kunde vara en stabiliserande faktor i stater där politisk oro var återkommande. Militären hade ett inte obetydligt inflytande. Även kulturella och religiösa grupper kunde utöva makt över samhällsordningen. Vatikanstaten var ännu självständig. De katolska och reformerade kyrkorna hade inflytande, inte minst på utbildningen i många länder.²³ Under åren kring sekelskiftet 1900 var alla dessa institutioner stadda i omvandling. Mer eller mindre etablerade grupper påverkade frågan om kvinnors ekonomiska medborgarskap, inte bara stater och arbetslivsorganisering. Demokratiseringen skapade dessutom nya rörelser och organisationer. Kvinnorörelsen utgjorde i sig själv en kulturell och ideologisk, för att inte säga politisk, makt i tillväxt. Detsamma – i kanske ännu högre grad – gällde arbetarrörelsen, som socialism eller som facklig rörelse med olika politisk förankring. I södra Europa verkade fackföreningar med religiös färgning.

Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992:18; Ferenczi 1993.

22. Mapp: F 12 4318, AN; Loliée 1900:5ff; *Rapport général sur les congrès de l'exposition* 1906:809f; Greenhalgh 1988:21.

23. Charle (1991) 1994:179.

Ett ekonomiskt uppsving var på gång i Europa efter den långvariga depressionen som hållit i sig med större och mindre kraft (och med variationer mellan länder, där Frankrike tycks ha varit särskilt hårt drabbat) sedan mitten av 1870-talet. Under lågkonjunkturen hade det rått brist på arbeten. Många företag hade gått omkull. De nya företag som växte fram efter mitten av 1890-talet kunde därför bygga på nya organisatoriska idéer.²⁴ Behovet av arbetskraft ökade och kvinnor efterfrågades alltmer. Parallellt med en tydlig genusarbetsdelning kunde bristen på arbetare på vissa håll medverka till att kvinnor kom in på arbeten där tidigare bara män verkat. Kvinnor kunde användas på nya områden där det ännu inte hade etablerats någon strikt genusarbetsdelning. Trots den ekonomiska uppgången pressades lönerna hårt vid denna tid, och därför sökte arbetsgivarna nya kategorier arbetare med lägre lönekrav.

Män var dominerande som lönearbetare. Genusarbetsdelningen kunde bli något lite – sällan totalt – förändrad när det blev brist på yrkeskunniga och andra arbetare. Och kvinnor blev inte heller enkelt välkomnade på nya arbetsplatser och i nya positioner. Konstruerandet av en nygammal kvinnlighet intensifierades i samband med den förbättrade ekonomin. Vem skulle få utföra vilket arbete och på vilka villkor? Arbetsgivare öppnade nya och gamla arbeten för kvinnor. Kvinnor lärde sig nya färdigheter snabbt och tog sig in på många nya områden. Ett sådant yrkesområde var den traditionsdigra typografins. På tryckerierna skulle kvinnors närvaro resultera i spänningar som kom till uttryck under diskussionerna om kvinnors nattarbete vid internationella kongresser.

Många män kände det som om maktbalansen både i hemmet och på arbetsplatsen var hotad. Både män och kvinnor var missnöjda med vad som kunde kallas för kvinnornas ”intrång” på arbetsmarknaden. Bland de missnöjda var de som värnade om det borgerliga familjemönstret. Till dem hörde stora delar av den fackliga rörelsen. Män som var arbetare såg ibland med förfäran på kvinnors lönearbete. De tyckte att de fick konkurrenter. Utan kvinnornas utbud av arbetskraft hade arbetsgivarna blivit tvungna att höja lönerna för män, ansåg de. Missnöjet med kvinnornas inträde på arbetsmarknaden hade också sin bas i tidigare kollektiva föreställningar om kvinnor som

24. Tryckerierna expanderade trots lågkonjunkturen. Tidningar och tidskrifter blev allt fler. Wolgensinger 1989:67–85; Marchand 1993:126ff.

främst tillhöriga familjen. Sådana uppfattningar hade fördjupats under den långa lågkonjunktur då arbetarrörelsen varit i sitt etableringsskede.²⁵

En genussegregering på arbetsplatserna kan ha varit arbetsgivarnas sätt att besvara de allt oftare organiserade arbetarnas krav på att slippa konkurrens. Segregeringen blev möjlig genom en ökad uppdelning av industriarbetet i mindre moment, genom ökad mekanisering och stordrift. Kvinnor fick enklare arbeten, män de mer komplicerade och därmed bättre betalda. Det fanns en önskan om att skilja män och kvinnor åt på arbetsplatser även av moraliska skäl. Parallellt med denna utveckling gick en ideologisk som betonade att kvinnor behövdes som mödrar, helst i hemmet eller inom omsorgspräglade arbetsområden.

Synen på kvinnors deltagande i lönearbete kom i kläm mellan två olika jämlikhetsideologier. Den ena utgick enbart från ett klassperspektiv – socialismen – och den andra utgick från kön – feminismen. Några kvinnoaktivister gjorde försök att förena dessa båda jämlikheter i en politisk vision, som fördes fram på internationella kongresser. De var feminister och socialistiska feminister.

Socialistiska män ansåg däremot ofta att den *gifta* kvinnan borde få arbeta för den egna familjen i hemmet. En sådan vision tillhörde socialismens goda framtidsdrömmar. Med en förbättrad ekonomi blev en familjeförsörjarlön en möjlighet, åtminstone bland så kallad arbetararistokrati. En lön som gjorde det möjligt för en man att försörja sin hustru, så att hon kunde vara hemma med barnen, ansågs i fackliga och socialistiska kretsar viktig att sträva efter. Tillsammans med ett krav på kortare arbetsdagar, blev arbetarskydd och sär-lagar för kvinnor viktiga kampfrågor.

Som de maktpolitiska oddsen såg ut låg definitionen av kvinnans samhällsplikter under 1890-talet och under det första decenniet av 1900-talet nästan helt hos män. Män hade tolkningsföreträde och tillgång till opinionsbildning i långt större omfattning än kvinnor. Men kvinnor skapade under dessa decennier i Europa ett antal fora, kongresser, tidningar och böcker, där de ifrågasatte etablerade sanningar. Kvinnor – liksom män – organiserade sig för att delta i demokratiseringen. En kvinnorörelse hade funnits tidigare. Under denna tid blev den alltmer framträdande i tydliga former: organisa-

25. Engels (1845) 1952.

tioner bildades, kongresser samlades kring resolutioner och internationella organisationer skapades. En diffus rörelse fann organisatoriska former för att uttrycka sig. Därmed blev även mångfalden av kvinnors uppfattningar lättare att urskilja.

Den nationella kvinnoorganiseringen följdes av en internationalisering. Initiativen till en sådan kom från flera håll. Relationer mellan kvinnor över landsgränserna hade under stora delar av 1800-talet förberett ett internationellt samarbete. Det finns forskare som kallat detta nätverk mellan länderna, i vilket svenska Fredrika Bremer spelade en inte obetydlig roll, för den första internationella kvinnorörelsen.²⁶ Under seklets sista årtionden vidgades den och resulterade i internationella kongresser och i organisationer. Den första organisationen var the World's Woman's Christian Temperance Union, som hade en nationell amerikansk bas och blev internationell år 1876, i anslutning till världsutställningen i Philadelphia, USA. Denna nykterhetsorganisation blev stor. Även om den var en enfrågeorganisation, kom den att engagera sig starkt för kvinnors rösträtt; genom att rösta skulle kvinnor kunna påverka alkoholpolitiken. Organisationen blev främst inflytelserik inom den engelsktalande världen.²⁷

I Paris arrangerades, som nämnts ovan, år 1878 den första internationella kvinnokongressen i världen, när Maria Deraismes, i spetsen för franska kvinnoorganisationer tillsammans med Léon Richer, sammankallade Le Congrès international du Droit des Femmes (Internationella kongressen för kvinnors rättigheter). Den hade över 200 delegerade och 600 åhörare.²⁸ Kongressens inriktning var brett kvinnoemancipatorisk. Den besöktes av inflytelserika nordamerikanska aktivister. I slutet av kongressen drog man upp planer för ett fortsatt internationellt samarbete, och en kommitté tillsattes för att säkra denna kontinuitet. I den ingick bland andra Julia Ward Howe, Lucy Stone, Theodore Stanton och Elizabeth Cady Stanton, samt personer från nio europeiska länder. Kommittén skulle ordna kontakter mellan länderna genom korrespondens och rapporter. Dessutom skulle den stå för organiserandet av en ny kongress. Léon Richer, Paris, skulle vara den centrala

26. Holm 1993; McFadden 1999; Anderson 2000.

27. Tyrell 1991a:18ff & Ch. 10.

28. Paris 1878 (hölls 25/7–9/8); *Le Rappel* 28/7, 3/8, 5/8, 8/8, 9/8, 11/8, 12/8 1878; Stanton (1884) 1970:248; Goldberg Moses 1984:207ff; Klejman & Rochefort 1987:255ff, 1989:54ff.

kontaktpersonen.²⁹ Han lyckade inte klara den uppgiften. I Frankrike var 1880-talet en politiskt stormig period under vilken den nya Tredje Republiken var hotad.

29. Kommittén bestod av tre personer från varje land: representanter valdes från Frankrike, England, Italien, Schweiz, Tyskland, Holland, Sverige, Polen, Ryssland, Rumänien samt från flera stater i USA. Paris 1878:191f; Jfr Stanton (1884) 1970:248 som inte nämner att det skulle bli en fortsättning. I övrigt är han positiv till denna "the first International Woman's Rights Congress".